

УДК 376.016.[821.161.2]

**ВИХОВАННЯ В УЧНІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ
КУЛЬТУРИ ЛЮДСЬКИХ ВЗАЄМИН НА УРОКАХ ЧИТАННЯ**

Кравець Н.П., Київ

Трудова адаптація й соціальна інтеграція учнів з інтелектуальними порушеннями визначаються рівнем суспільного розвитку і характеризуються якісними змінами ціннісних орієнтацій. Підвищення особистісного фактору в розвитку суспільства передбачає створення умов для формування повноцінної особистості, яка відповідає усім вимогам сучасного суспільства.

Переорієнтація на компетентнісний підхід, опанування уміннями працювати в групі посилила увагу до застосування різноманітних навчальних технологій. Адже учні з інтелектуальними порушеннями різняться між собою не лише за рівнем розвитку пізнавальних можливостей. Кожному притаманні стійкі індивідуальні особливості, які не можна не враховувати, зокрема тип нервової системи, темперамент тощо. Крім того, одні з них постійно перебувають під опікою держави: дошкільний навчальний заклад, школа-інтернат; інші переважно більшість часу перебувають у сім'ях, які різняться сімейними стосунками та ставленням до дитини. Це позитивно або негативно впливає на дитину, проявляючись, насамперед, у її поведінці, зокрема у взаємовідносинах з оточуючими дорослими та однолітками. Особливо потерпають підлітки, яким притаманні вразливість, невизначеність, прагнення до самоствердження, самостійності, невірноваженість, імпульсивність. Низький матеріальний рівень переважної більшості сімей, у яких виховуються діти з інтелектуальними порушеннями, відсутність прикладу для наслідування, спонукають підлітків до участі в неформальних групах, далеко не кращих щодо формування правосвідомості підлітків. Вони стають нездатними самостійно увійти в сферу соціальних відносин і оволодіти навичками міжособистісної взаємодії. Притаманна кожній людині емпатія у даної категорії учнів досить нестабільна, а співчуття не стає постійною рисою характеру. Як стверджує

О.К. Агавелян, під час вибору людини вони орієнтуються переважно на зовнішні прояви емоцій, а не на внутрішні якості особистості. Характерне зниження потреби у взаємодії з дорослими і однолітками призводить до збіднення особистісних контактів. Між тим, у підлітковому віці, як зазначають Л.І. Божович, І.С. Кон, починає формуватися стійке коло інтересів, які є психічною базою ціннісних орієнтацій. Проявляється інтерес до питань релігії, моралі, етики, до власних психічних хвилювань і хвилювань інших людей, розширюється коло взаємовідносин з ровесниками.

Відомо, що відносини між людьми складаються з діяльності та спілкування, є однією з основних характеристик людини. У вітчизняній педагогіці розвиток шкільних відносин пов'язують з іменем відомого педагога В.О. Сухомлинського, який радив учителям утверджувати гуманізм у вихованні як найважливішу рису загальної та педагогічної культури кожного вчителя. На його думку школа — це світ надзвичайно делікатних людських зіткнень і взаємодій, регулювати які повинен учитель. Він закликав розвивати у вихованців гуманістичні потреби, прагнення творити добро людям, наголошуючи, що лише тоді, коли допомога близьким людям стане духовною потребою молодої людини, вона перенесеться й на інших людей. Педагог постійно залучав вихованців до таких видів діяльності, за яких кожна дитина із внутрішніх спонукань до морального удосконалення прагне не лише допомогти людям, але й діє за законами краси і добра, прагне творити добро іншим. Моральну красу особистості він вбачав у тому, щоб людина була душевним, чуйним товаришем і другом. Суттєве значення для здійснення виховного процесу мають актуальні й сьогодні його праці: “Серце віддаю дітям”, “Моральні заповіді дитинства і юності”, “Педагогіка серця”, “Як виховати справжню людину”. В.О. Сухомлинський вважав ідеалом людину, якій притаманні такі риси, як щедрість, скромність, повага до старших, непримиренність до зла, любов до Батьківщини, до рідної землі, до праці. Усе це він відобразив у творах-мініатюрах, вміщених у “Педагогічній етиці” та в “Казках школи під голубим небом”.

Проблемі людських відносин відводив одне з провідних місць у теоретичній і практичній діяльності А.С. Макаренка. Він вважав, що зміни особистості – це зміни у відносинах людини і суспільства, а керування розвитком особистості – це керування розвитком відносин.

Як окрему проблему, відносини у вихованні досліджували І.Д. Бех, Б.Т. Лихачов, С.В. Кондратьєва, Н.Є. Щуркова та ін. Однією з фундаментальних є проблема відносин у психології. Багато уваги приділяється їй у працях Л.С. Виготського, В.М. Мясищева, С.Л. Рубінштейна. Вагомий внесок у вивчення окремих аспектів психології людських відносин зробили А.А. Бодалєв, М.І. Боришевський, Я.Л. Коломинський та ін.

Відносини, як відомо, характеризують зв'язки особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності. Специфічним видом відносин людини з людиною виступають взаємини – обов'язково прямі міжособові відносини між людьми, які спілкуються між собою. За такого спілкування кожна людина впливає на того, з ким спілкується. Тому про яку б сферу людської діяльності та людських взаємин не йшлося – встановлення взаємовідносин між людьми залежить від їхньої цілеспрямованої й відповідальної взаємодії, яка ґрунтується на культурі людських взаємин, виступає регулятором поведінки, є основою шанобливого ставлення й взаєморозуміння, терпимості та взаємоповаги. Саме через культуру людина розрізняє цінності й робить власний вибір, виражає себе. Адже саме поняття “культура” в перекладі з латинської означає “виховання, освіта, розвиток”. Водночас “ під культурою розуміють рівень освіченості, вихованості людей, а також рівень оволодіння якоюсь галуззю знань або діяльності”[4,182]. Як комплексне вираження активного творчого характеру людської діяльності, розрізняють культуру матеріальну, інтелектуальну, художню, естетичну, моральну. Моральна культура тісно пов'язана з гуманістичними цінностями, рівнем їх реального втілення в моральному досвіді суспільства. Проте існуючі в даний час у суспільстві новий економічний уклад і соціальна реальність докорінно змінили механізм людських взаємин і спілкування, пріоритети життєвих цінностей, що призвело

до загального погіршення людських взаємин. Відбилося це і на взаєминах дітей з порушеннями інтелекту, зокрема на культурі їх взаємин. Між тим, культура людських взаємин передбачає органічну єдність внутрішньої і зовнішньої культури людини, вміння знайти правильну лінію поведінки у різноманітних життєвих ситуаціях та стосовно інших людей. Стосовно учнів з порушеннями інтелекту, А.С. Белкін стверджує, що деякі пункти правил поведінки школяра можуть бути просто недосяжні для дійсного розуміння розумово відсталими дітьми, а тому і не є регуляторами їх поведінки.

Досліджуючи особливості формування моральних уявлень у розумово відсталих дітей, І.Г. Єременко відмітив, що моральні знання розумово відсталих дітей обмежені, неповні, нечіткі, недиференційовані. Різні за змістом моральні явища діти здебільшого називають одним словом. “Тому найпершим завданням є повідомлення їм якомога більшої кількості правильних відомостей про моральні вимоги, оскільки в цьому випадку розумово відсталі діти далеко не завжди керуються ними. Необхідно ще, щоб ці знання набули стимулюючої і регулюючої функції. Необхідною умовою цього є перетворення знань у моральні переконання. ... Однак сформовані переконання у них стають переважно зброєю побудови й регулювання лише окремих вчинків, головним чином тих, на прикладі яких вони створені” [5,177].

Під час перетворення знань у переконання значна роль належить почуттям, які формуються у тісному зв'язку з пізнавальними процесами і пов'язані з діяльністю людини. Серед груп почуттів (інтелектуальних, моральних, естетичних) ми виділили ті, в основу яких покладено загальнолюдські цінності: почуття справедливості, співчуття, людинолюбства, щирості, поваги, людяності, доброти, толерантності, відповідальності. Ці поняття тісно пов'язані з культурою людських взаємин, є її стрижнем. Проте, як стверджує Н.Л. Коломинський, ”притаманна розумово відсталим дітям патологічна інертність нервових процесів, слабкість замикаючої функції кори головного мозку, широка генералізація порушень прямо впливають на моральний розвиток особистості розумово відсталого дитини” [6, 28]. Між тим,

І.Г. Єременко стверджує, що формування навичок і звичок поведінки, у тому числі й культури людських відносин у розумово відсталих повинно базуватися на їх усвідомленому засвоєнні [5,179]. М.М. Буфетов, А.І.Капустін, Н.В. Тарасенко, аналізуючи поведінку учнів з інтелектуальними порушеннями на основі вивчення моральних, аморальних, морально-нейтральних, простих і суперечливих (позитивних і негативних) вчинків, виявили, що моральну поведінку варто формувати на основі розвитку вмінь усвідомлено сприймати й узагальнювати моральні норми.

Отже, культура людських взаємин органічно поєднує зовнішню та внутрішню культуру людини. Процес виховання культури людських взаємин базується на системі загальнолюдських цінностей, а почуття відіграють провідну роль у вихованні культури людських взаємин.

На наш погляд, найоптимальнішим предметом, на базі якого можливе ефективно виховання культури людських взаємин у дітей з інтелектуальними порушеннями, є читання. Художні твори української (російської) літератури дають можливість поступово впливати на свідомість учнів, їх емоційну та вольову сфери завдяки тому, що сприймання мистецтва (як запевняють психологи) – це активний процес, в який входить і емоційне переживання, і робота уяви. З цього приводу Б.М. Теплов доводить, що виховне значення творів мистецтва з того і складається, що вони дають можливість ввійти “в середину життя”, прожити частину життя, відображену в світлі певного світогляду. І найважливішим є те, що в процесі цього переживання виникають певні моральні оцінки та ставлення, які мають незрівнянно більшу примусову силу, ніж просто повідомлені чи засвоєні оцінки.

Питання виховання учнів засобами літератури піднімали у своїх працях відомі українські методисти: Т.Ф. Бугайко, Ф.Ф. Бугайко, О.Г. Мазуркевич, Н.Й. Волошина та ін. На виховну роль художньої літератури щодо учнів з інтелектуальними порушеннями вказували у своїх роботах А.К. Аксьонова, М.Ф. Гнєзділов, І.Г. Єременко, В.Побрейн, Н.П. Кравець та ін. Будучи мистецтвом слова, художня література як жоден з видів мистецтва, спрямована

на формування наочно-образного мислення. Під час роботи над художнім літературним твором реалізуються притаманні художній літературі функції: навчальна, пізнавальна, розвитково-корекційна, виховна, естетична, індивідуальна, етична тощо. Літературний твір відкриває юному читачеві розуміння людського життя у динаміці, висвітлює психологію поведінки людини, поступово впливаючи на свідомість учня-читача, на його емоційну та вольову сфери, коригуючи інтелектуальну. З цього приводу варто пригадати слова Л.С. Виготського про те, що у роботі з розумово відсталою дитиною потрібно через афект йти до її інтелекту, оскільки думка народжується з мотиваційної сфери. Відбувається інтенсивний розвиток почуттів і уявлень, матеріальною основою яких є слово, від якості сприймання якого та розуміння його смислу залежить пізнавальний, корекційно-розвитковий та виховний вплив матеріалу з читання на учня-читача.

Виховна функція художньої літератури пов'язана з культурою, ідеологією, що певним чином проявляється у кожному творі. Як мистецтво слова, художня література впливає на духовний світ особистості розумово відсталого учня-читача, оскільки в ній відображено різноманітні аспекти виховного процесу – естетичний, ідейний, громадянський, екологічний, патріотичний тощо.

Читання художньої літератури забезпечує виховання культури людських взаємин, що особливо важливо для читачів з інтелектуальними порушеннями з огляду як на суб'єктивні, так і об'єктивні причини. До суб'єктивних належать замкнутість школярів, небажання та невміння вступати у контакти як з дорослими, так і з однолітками, особливо з незнайомими; несформованість навичок міжособового спілкування, внаслідок чого вони після закінчення шкільного навчання зі значними труднощами адаптуються у виробничому або навчальному колективах.

Зовнішні причини викликані недостатньою кількістю сучасної художньої, науково-пізнавальної, довідкової літератури, доступної за змістом та ціною учням з інтелектуальними порушеннями. Однією з причин є відсутність

сучасних дитячих та підліткових кінофільмів, створених на основі кращих літературних зразків, засилля легкодоступної аудіовізуальної інформації, яка, на відміну від друкованої, наповнена стереотипами, проте засвоюється легше, але безсистемно, фрагментарно.

Щоб підвести учнів з інтелектуальними порушеннями до розуміння культури людських взаємин та щоб уроки літературного читання приносили їм радість і натхнення, необхідно навчити їх заглибитися у твір, захопитися його красою. Адже певний час художня література розглядалася в історико-функціональному і класовому аспектах, що утруднювало її сприймання. “Під час розгляду художніх творів наголошувалося не стільки на художньо-естетичних цінностях мистецтва слова, скільки на політичних аспектах. Такий підхід значною мірою зумовлювався пріоритетом класових цінностей над загальнолюдськими та національними” [8, 330].

Готуючи програми з читання для загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з інтелектуальними порушеннями та шкільні підручники з літературного читання, ми провели опитування учителів на предмет вияву стану розуміння ними поняття “культура людських взаємин”, запропонувавши відповіді на наступні запитання:

- Що таке, на Вашу думку, культура людських взаємин?
- На яких творах, на Вашу думку, можна виховувати культуру людських взаємин в учнів 7 – 10 класів?
- Чи надаєте Ви цій проблемі увагу на уроках літературного читання, яку саме?

Аналіз відповідей учителів свідчить, що вони переважно вбачають культуру людських взаємин в умінні спілкуватися та дотриманні моральних норм. Так, Галина К. відповіла: “Вміння спілкуватися, слухати співрозмовника, володіти мімікою, жестами”. На думку Ольги П.: “культура людських взаємин – це дотримання кожною людиною культури поведінки, прагнення допомогти, підтримати інших”.

Відповідаючи на останнє запитання, вчителі впевнено відповідали, що на уроках проводять роботу щодо виховання культури людських взаємин у дітей. Наприклад, Віра С. відповіла: “ Щоб розв’язати цю складну проблему, не можна обмежитися лише уроками читання. Вчити спілкуватись, сперечатись, дружити можна на всіх уроках і позакласних заходах.”

Опитування учителів та відвідування уроків показало, що робота з питань виховання культури людських взаємин в учнів 7 – 10 класів на уроках літературного читання на прикладах художніх творів проводилася епізодично.

Для виховання в учнів на уроках читання культури людських взаємин художні твори ми намагалися відбирати за наступними критеріями:

- морально-етичний потенціал твору;
- художня майстерність автора у зображенні людських взаємин;
- доступність мови твору;
- зв’язок художнього твору з сучасністю.

Формувальний експеримент передбачав проведення з учнями бесід евристичного спрямування, розповідей, застосування методів спостереження, незакінчених речень, використання репродукцій картин відомих художників та ілюстрацій до текстів прочитаних творів, повторне виразне читання уривків з текстів творів.

Зважаючи на те, що одним з перших показників результативності експериментальної роботи є показник знань учнів про культуру людських взаємин, ми запропонували дітям ряд запитань, відповіді на які свідчили б про сформованість у них даного поняття. Порівнюючи одержані у контрольних і експериментальних класах результати, ми дійшли висновку, що основним джерелом знань про культуру людських взаємин та морально-етичні норми, закладені в них, школярі назвали твори українських і російських письменників (експеримент проходив у школах з українською і російською мовами навчання).

Змінилося ставлення учнів до проблеми людських взаємин. Зріс не лише інтерес школярів до читання творів художньої літератури, у яких відображено

людські взаємини, а й вибір літератури про становлення та особливості людських взаємин. Варто наголосити, що знання про культуру людських взаємин стимулюють зростання інтересу до історії України, до національної культури.

Учні, які були задіяні в експериментальному навчанні, виявили більшу обізнаність з культурою людських взаємин. Відповідаючи, вони називали не лише літературні твори, у яких зображено людські взаємини, а й обґрунтовували відповіді, вказуючи на позитивне та негативне у взаєминах літературних героїв. Опираючись у відповідях на літературні джерела, школярі вказували на моральні риси літературних героїв, які відповідають традиційним уявленням про виховану людину та приклад з яких їм би хотілося брати. Наприклад, прикладом для наслідування чесності, поваги, справедливості, співчуття, на думку учнів, слугують герої літературних творів “Дід Мазай і зайці” М. Некрасова, “Украла” Б. Грінченка, “Сестра” Марка Вовчка, “Маруся Чурай” Ліни Костенко, “Микола Джеря” І-Нечуй-Левицького. Дружбу, товарицькість, відповідальність, співчуття, кохання зображено в у творах “Діти підземелля” та “Сліпий музикант” В. Короленка, “Козачка” Марка Вовчка, “Педагогічна поема” А. Макаренка, “Федько-Халамидник” В. Винниченка. Турбота про збереження рідної природи, людяність, взаємодопомога – саме ці риси висвітлюються у таких літературних творах, як “Ангел-хранитель” і “Деревья растут для всех” В. Астаф’єва, “День за городом” А. Чехова, “Звоните и приезжайте” А. Алексіна, “Лісова пісня” Лесі Українки, “Сад на схилі гори” Є. Гуцала. А такі якості особистості, як мужність, відвага, прагнення до волі, надія притаманні героям творів “Судьба человека” О.Шолохова, “Захар Беркут” І. Франка, “Олеся” Б. Грінченка, “Дорогою ціною” М. Коцюбинського, “Ванька” А. Чехова, “Морозенко” Панаса Мирного.

За нашими підрахунками, позитивний вплив художніх творів відчули біля 82% учнів 7 – 10 класів. Найкращими виявилися показники у школярів з вищим рівнем розвитку пізнавальних можливостей. Виховний вплив культури людських взаємин на поведінку учнів з інтелектуальними порушеннями

проявився в тому, що вони під час відповідей роздумували про себе, про власну поведінку та про свої взаємини з оточуючими, зокрема з однокласниками та з учнями інших класів. Відповіді школярів стали більш активними, діти проявляли зацікавленість у обговоренні поставлених запитань, висловлювали бажання відстоювати власну думку. Окремі школярі намагалися не просто доповнити або виправити товариша, але й аргументовано довести свою відповідь.

Цікаво те, що жоден з респондентів не намагався надати собі вищої оцінки, викрикувати відповідь, як це траплялося раніше. У відповідях учні зверталися до творів, навчилися визначати різновиди взаємин між літературними героями, порівнювати образи-персонажі, узагальнювати і робити висновки, підкріплювати власні судження уривками з прочитаних творів. Про те, що учні засвоїли поняття “культура людських взаємин” свідчить той факт, що майже всі для ілюстрації відносин між багатими і бідними, зображеними у творах “Игрушечка”, “Институтка” Марка Вовчка, “Украла” Б. Грінченка використали репродукцію картини В. Перова “Приїзд гувернантки”.

Переважна більшість учнів експериментального класу виявила достатнє розуміння морально-етичних норм і вимог, що стосуються культури людських взаємин. Школярі намагалися власною поведінкою наслідувати позитивних літературних героїв, дотримуватися культури відносин як у спілкуванні, так і в діяльності.

Отже, систематичне використання у навчально-виховному процесі матеріалу про культуру людських взаємин сприяє вихованню у школярів сталих інтересів до художньої літератури, рідної культури, забезпечує загальний розвиток та корекцію особистісних якостей учнів з інтелектуальними порушеннями, оптимізує їх взаємини з оточуючими.

Анотація. Стаття присвячена питанням виховання культури людських взаємин на уроках читання у дітей з інтелектуальними порушеннями.

Ключові слова: культура людських взаємин, порушення інтелекту, твори художньої літератури, читання.

Аннотация. Стаття посвящена вопросам воспитания культуры человеческих отношений на уроках чтения у детей с интеллектуальными нарушениями.

Ключевые слова: культура человеческих отношений, нарушения интеллекта, произведения художественной литературы, чтение.

Annotation. The article is devoted to the problems of disabled children education according to their cultural background.

Keywords: culture of persons' communication, violation of intellect, work of artistic literature, reading.

Список основных використаних джерел:

1. Аксенова А.К. методика обучения русскому языку в коррекционной школе. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 328 с.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти томах. Основы дефектологии /Под ред. Т.А. Власовой. – М.: Педагогика, 1983. – Т.3. – 368 с.
3. Гаврилов О.В. Психолого-педагогічні умови формування соціальної поведінки глибоко розумово відсталих дітей: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – К., 1998. – 18 с.
4. Гончаренко Семен. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
5. Еременко И.Г. Олигофренопедагогика. – К.: Вища школа, 1985. – 326 с.
6. Коломинский Н.Л. Развитие личности учащихся вспомогательной школы. – К.: Рад. школа, 1978. – 87 с.
7. Мазуркевич О.Р. Виховна сила літератури. – К., 1960. – 86 с.
8. Наукові основи методики літератури: Навчально-методичний посібник /За ред. доктора педагогічних наук, професора, члена-кореспондента АПН України Н.Й. Волошиної. – К.: Ленвіт, 2002. – 326 с.
9. Синев В.Н. Особенности воспитания социально-нормативного поведения учащихся вспомогательной школы//Воспитание и обучение детей во вспомогательной школе /Под ред. В.В. Воронковой. – М.: Школа-Пресс, 1994. – С.278 – 297.
10. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т.– К.:Рад. школа, 1977.– Т.3.– 658 с.

Відомості про автора:

Кравець Ніна Павлівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри корекційної психопедагогіки Інституту корекційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Домашня адреса: 02121, м. Київ, вул. Горлівська, буд. 220, кв. 210.

Роб. тел. 486 – 23 – 02.